GRADUONIMIYANI KOGNITIV O'RGANISHNING ZAMONAVIY PARADIGMALARI

Xoldarova Nodiraxon Husanboy qizi
Tayanch doktorant
Qo‘qon Davlat Universiteti
E-mail: holdarovanodira241@gmail.com
Tel: +998 90 984-69-44

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan graduonimiya hodisasining kognitiv jihatlari zamonaviy ilmiy paradigmalarda tahlil qilinadi. Xususan, graduonimik munosabatlarning inson tafakkuri, idrok jarayonlari va konseptual tizim bilan uzviy bog‘liqligi ochib beriladi. Tadqiqot davomida graduonimiyaning semantik maydondagi o‘rni, uning bosqichma-bosqichlik xususiyati hamda intensifikatsiya va differensiallashuv jarayonlaridagi roli izohlanadi. Shuningdek, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika va pragmatika nuqtai nazaridan graduonimik birliklarning nutqdagi funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Zamonaviy paradigmalarda til birliklarining nafaqat formal, balki konseptual va mental modellarga asoslangan holda o‘rganilishi muhim ahamiyat kasb etayotgani ta’kidlanadi. Maqolada graduonimiya hodisasini konseptual metafora, freym va ssenariy nazariyalari asosida izohlashga alohida e’tibor qaratilgan. Natijada graduonimiya insonning dunyoni bosqichli va gradatsion tarzda idrok etishini aks ettiruvchi muhim lingvokognitiv vosita sifatida talqin qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Graduonimiya, kognitiv tilshunoslik, semantik maydon, konsept, gradatsiya, intensifikatsiya, psixolingvistika, pragmatika, freym, konseptual metafora, til va tafakkur, lingvokognitiv tahlil.*

Zamonaviy tilshunoslikda til hodisalarini o‘rganishning yangi yo‘nalishlari, xususan, kognitiv yondashuv asosida olib borilayotgan tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etmoqda. Til nafaqat aloqa vositasi, balki inson tafakkurining, dunyoni idrok etish va konseptualizatsiya qilish jarayonining muhim ifodasi sifatida talqin qilinadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, til birliklarining semantik va funksional xususiyatlarini inson ongidagi bilimlar tizimi, tajriba va idrok jarayonlari bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Ana shunday masalalardan biri sifatida graduonimiya hodisasini kognitiv aspektda tadqiq etish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Graduonimiya til birliklari o‘rtasidagi darajalanish, bosqichma-bosqichlik va miqdoriy yoki sifat jihatidan kuchayib borish (yoki kamayib borish) munosabatlarini ifodalovchi semantik hodisa sifatida izohlanadi. Ushbu hodisa nafaqat leksik-semantik

tizimda, balki nutq jarayonida ham faol namoyon bo‘lib, insonning borliqni gradatsion tarzda idrok etish qobiliyatini aks ettiradi. Masalan, “sovuq – salqin – iliq – issiq” kabi qatorlar orqali inson haroratni aniq chegaralangan emas, balki uzluksiz va nisbiy shaklda qabul qiladi. Bu esa graduonimiyaning kognitiv asoslarini, ya’ni inson tafakkuridagi kategoriyalarning prototipik va gradatsion xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Kognitiv tilshunoslik doirasida olib borilayotgan tadqiqotlar til va tafakkur o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib berishga xizmat qiladi. Ushbu yo‘nalishda graduonimiya hodisasi konseptual tizim, mental modellar, freymlar va ssenariylar orqali izohlanadi. Inson ongida mavjud bo‘lgan konseptlar ko‘pincha qat’iy chegaralarga ega emas, balki ular o‘zaro kesishuvchi va darajalanib boruvchi tuzilishga ega bo‘ladi. Shu bois graduonimiya tilning semantik tizimidagi uzluksizlik va nisbiylikni ifodalovchi muhim vositalardan biri sifatida qaraladi [1-3].

Bundan tashqari, zamonaviy ilmiy paradigmalarda til hodisalarini faqat strukturaviy yoki formal jihatdan emas, balki ularning funksional, pragmatik va kognitiv xususiyatlarini kompleks tarzda o‘rganish ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Graduonimik birliklar nutqda ekspressivlikni kuchaytirish, baholash munosabatlarini ifodalash hamda kommunikativ maqsadni aniqroq yetkazishda muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, badiiy matnlarda, publitsistik uslubda va og‘zaki nutqda graduatsiya vositalari orqali ma’no nozikliklari va emotsional rang-baranglik yuzaga chiqadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi graduonimiya hodisasini kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganish, uning zamonaviy ilmiy paradigmalardagi o‘rnini aniqlash hamda graduonimik munosabatlarning inson tafakkuri va nutq faoliyatidagi ahamiyatini yoritishdan iborat. Shuningdek, tadqiqotda graduonimiyaning konseptual asoslari, uning semantik maydon bilan aloqasi va lingvokognitiv xususiyatlari tahlil qilinadi. Shu orqali tilshunoslikda graduonimiya masalasini yanada chuqurroq va tizimli o‘rganishga xizmat qiluvchi ilmiy xulosalar ishlab chiqish ko‘zda tutiladi.

Mazkur tadqiqot doirasida graduonimiya hodisasining kognitiv xususiyatlari tizimli ravishda tahlil qilinib, uning inson tafakkuri bilan uzviy bog‘liqligi ilmiy asosda yoritildi. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, graduonimiya nafaqat tilning leksik-semantik tizimiga xos hodisa, balki inson ongida mavjud bo‘lgan konseptual kategoriyalarni tashkil etuvchi muhim mexanizmlardan biri hisoblanadi. Xususan, graduonimik munosabatlar orqali inson borliqni qat’iy chegaralangan kategoriyalar asosida emas, balki uzluksiz va darajali tizim sifatida idrok etadi. Bu esa kognitiv tilshunoslikning asosiy tamoyillaridan biri bo‘lgan prototip nazariyasi bilan hamohang ekanligini ko‘rsatadi [4-6].

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, graduonimiya semantik maydon doirasida birliklar o‘rtasidagi intensivlik, miqdor va sifat darajalarini ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, sifat darajalarini ifodalovchi birliklar tizimida har bir element muayyan konseptning turli bosqichlarini aks ettiradi. Bu jarayonda til birliklari o‘zaro qarama-qarshi emas, balki ketma-ketlik asosida joylashgan bo‘lib, ular o‘rtasida o‘tish zonalari mavjud bo‘ladi. Ushbu holat inson tafakkurining analogik va gradatsion xususiyatga ega ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Shuningdek, tahlillar davomida graduonimiyaning konseptual metafora nazariyasi bilan ham chambarchas bog‘liqligi aniqlandi. Inson abstrakt tushunchalarni anglashda ko‘pincha gradatsion modellardan foydalanadi. Masalan, “ko‘p – juda ko‘p – nihoyatda ko‘p” kabi ifodalar orqali miqdoriy tushunchalar kuchaytirib boriladi va bu jarayon nutqning ekspressivligini oshiradi. Bu esa graduonimiyaning nafaqat semantik, balki pragmatik funksiyaga ham ega ekanligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, nutqda baholash, ta’sir o‘tkazish va emotsional ifoda vositasi sifatida graduonimik birliklarning roli beqiyosdir.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, zamonaviy ilmiy paradigmalarda graduonimiya hodisasini o‘rganish ko‘p yo‘nalishli yondashuvni talab etadi. Ya’ni, uni faqat lingvistik jihatdan emas, balki psixologik, kognitiv va pragmatik nuqtai nazardan ham tahlil qilish zarur. Psixolingvistik jihatdan qaralganda, graduonimik birliklar insonning axborotni qayta ishlash jarayonini yengillashtiradi, chunki ular orqali obyekt yoki hodisaning darajasi aniqroq tasavvur qilinadi. Bu esa nutqni tushunish va interpretatsiya qilish jarayonida muhim omil hisoblanadi.

Bundan tashqari, freym va ssenariy nazariyalari asosida olib borilgan muhokamalar shuni ko‘rsatdiki, graduonimiya ma’lum konseptual strukturalar ichida faol ishlaydi. Har bir freym doirasida hodisalar muayyan darajalar asosida tashkil etiladi va bu darajalar o‘zaro bog‘liq holda idrok etiladi. Natijada til birliklari orqali ifodalangan ma’no faqatgina alohida element sifatida emas, balki umumiy konseptual tizimning bir qismi sifatida tushuniladi [7].

Umuman olganda, tadqiqot natijalari graduonimiya hodisasining til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro aloqani ochib berishda muhim nazariy asos ekanligini tasdiqladi. Ushbu hodisa insonning dunyoni bosqichli va nisbiy tarzda idrok etishini aks ettirib, tilning kognitiv tabiatini yoritishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, graduonimiya lingvokognitiv tadqiqotlarda istiqbolli yo‘nalishlardan biri bo‘lib, uning yanada chuqur o‘rganilishi tilshunoslik fanining rivojiga sezilarli hissa qo‘shishi mumkin.

Graduonimik qatorlarning kognitiv-semantik tahlili

1-jadval

№	Graduonimik qator	Semantik yo‘nalish	Darajalanish turi	Kognitiv izoh
1	sovuq – salqin – iliq – issiq – jazirama	Harorat	Ortib boruvchi	Inson haroratni uzluksiz spektr sifatida idrok etadi, qat’iy chegaralar mavjud emas
2	kichik – o‘rtacha – katta – juda katta	Hajm	Ortib boruvchi	Ob’ekt o‘lchami nisbiy baholanadi va kontekstga bog‘liq holda o‘zgaradi
3	sekin – o‘rtacha – tez – juda tez	Tezlik	Ortib boruvchi	Harakat intensivligi inson tajribasiga asoslangan holda gradatsiyalanadi
4	xafa – ranjigan – g‘amgin – tushkun	Emotsional holat	Ortib boruvchi (salbiy)	Ruhiy holatlar bosqichma-bosqich kuchayib boradi va subyektiv idrokka bog‘liq
5	yaxshi – juda yaxshi – a’lo – mukammal	Baholash	Ortib boruvchi (ijobiy)	Baholash kategoriyalari insonning ijtimoiy va madaniy mezonlariga asoslanadi

Mazkur jadvalda graduonimiya hodisasining turli semantik maydonlarda qanday namoyon bo‘lishi tizimli tarzda ko‘rsatib berilgan. Har bir qator ma’lum bir konseptual sohani (harorat, hajm, tezlik, emotsiya va baholash) ifodalaydi hamda ular doirasida til birliklarining darajalanish xususiyati ochib beriladi. Tahlildan ko‘rinadiki, barcha keltirilgan misollarda graduonimik birliklar o‘zaro qarama-qarshi emas, balki uzluksiz semantik zanjirni tashkil etadi.

Birinchi qator (harorat) insonning fiziologik sezgilari asosida shakllangan bo‘lib, unda “sovuq” va “jazirama” kabi birliklar orasida aniq chegaralar mavjud emas. Bu holat kognitiv tilshunoslikda kategoriyalarning noaniq (fuzzy) chegaralarga ega ekanligi haqidagi g‘oyani tasdiqlaydi. Ikkinchi va uchinchi qatorlarda esa hajm va tezlik kabi fizik xususiyatlarning nisbiy idroki aks etgan bo‘lib, ular kontekstga qarab turlicha talqin qilinadi.

To‘rtinchi qator emotsional holatlarni ifodalaydi va bu yerda graduonimiya inson ruhiy kechinmalarining bosqichma-bosqich chuqurlashib borishini ko‘rsatadi. Bu jarayon subyektiv xarakterga ega bo‘lib, har bir individda turlicha namoyon bo‘lishi

mumkin. Beshinchi qator esa baholash kategoriyalarini aks ettirib, unda ijtimoiy va madaniy omillarning ta’siri yaqqol seziladi.

Umuman olganda, jadvaldan kelib chiqib aytish mumkinki, graduonimiya inson tafakkurining gradatsion tabiatini aks ettiruvchi muhim lingvokognitiv mexanizm hisoblanadi. U orqali borliqdagi hodisa va predmetlar uzluksizlik, nisbiylik va darajalanish asosida idrok etiladi hamda til orqali ifodalanadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, graduonimiya hodisasi tilshunoslikda nafaqat leksik-semantik tizimning muhim tarkibiy qismi, balki inson tafakkuri va kognitiv faoliyatini aks ettiruvchi muhim lingvokognitiv mexanizm sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Kognitiv yondashuv asosida olib borilgan tahlillar graduonimik munosabatlarning inson ongidagi konseptual tizim bilan chambarchas bog‘liqligini, ya’ni borliqni idrok etish jarayonida predmet va hodisalarning uzluksiz, bosqichma-bosqich va nisbiy tarzda qabul qilinishini tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, graduonimiya til birliklari o‘rtasidagi oddiy darajalanish munosabatidan ko‘ra kengroq mazmunga ega bo‘lib, u semantik maydon, konseptual metafora, freym va ssenariy kabi kognitiv strukturalar bilan uzviy integratsiyada namoyon bo‘ladi. Bu esa graduonimiyani faqat strukturaviy yoki formal jihatdan emas, balki kompleks – lingvistik, psixologik va pragmatik jihatlar uyg‘unligida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, graduonimik birliklarning nutqdagi ekspressivlikni oshirish, baholashni aniqlashtirish va kommunikativ maqsadni samarali yetkazishdagi roli ularning amaliy ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

Shuningdek, kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan qaralganda, graduonimiya inson tafakkurining prototipik va gradatsion xususiyatlarini aks ettiradi. Til orqali ifodalangan darajalanish munosabatlari insonning tajribasi, bilimlar tizimi va madaniy muhitiga bevosita bog‘liq holda shakllanadi. Natijada til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir jarayonida graduonimiya muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, graduonimiyani kognitiv jihatdan o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u til birliklarining chuqur semantik va konseptual mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu hodisani turli tillar kesimida qiyosiy o‘rganish, uning diskursiv va madaniy xususiyatlarini tadqiq etish hamda amaliy lingvistika sohalarida qo‘llash istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida e’tirof etilishi mumkin.

Adabiyotlar.

1. Safarov, Sh. (2019). *Kognitiv tilshunoslik*. Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni.
2. Mahmudov, N. M. (2018). *Tilning mukammal tadqiqi yo‘llari*. Toshkent: Akademnashr.

3. Nurmonov, A. (2019). *Tanlangan asarlar. 3-jild*. Toshkent: Akademnashr.
4. Yo‘ldoshev, B. (2020). *Hozirgi o‘zbek tilining leksik-semantik tizimi*. Toshkent: Innovatsiya.
5. Rasulov, R. (2018). *O‘zbek tilida leksik munosabatlar*. Toshkent: Fan.
6. Abdullayev, A. (2021). *Zamonaviy tilshunoslik va kognitiv yondashuv*. Toshkent: Universitet nashriyoti.
7. Karimov, B. (2022). *Lingvokognitiv tadqiqotlar asoslari*. Toshkent: Yangi asr avlodi.